

ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС У ПОЧАТКОВИХ ЦЕРКОВНИХ ШКОЛАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті показані особливості освітнього процесу в церковнопарафіяльних школах ХІХ століття. Підкреслюється, що не дивлячись на основне завдання школи - озброєння учнів знаннями, основною метою початкових церковних шкіл визначалося релігійне виховання, що розумілось тоді як формування релігійного світогляду та відданості самодержавству. Звертається увага на те, що вирішуючи для себе таке важливе питання, уряд не планував виділення коштів для цього. Відкриття початкових церковних шкіл було визначення як обов'язок парафіяльного духовенства, а матеріальне забезпечення цієї справи покладалося на міські та сільські громади.

Ключові слова: церковнопарафіяльні школи, православне духовенство, релігійне виховання, Обер-прокурор, Святійший Синод, законовчитель.

Сучасні виклики щодо реформування освітянської сфери закономірно актуалізують дослідження історичного досвіду функціонування системи освіти в минулому. У ХІХ ст. теж мали місце спроби реформувати освіту. Правда завдання були дещо іншими, але мотиваційні чинники, реформаторські потуги та державна освітня політика заслуговують на увагу та вивчення. Тоді, як і тепер, на хвилі суспільних вимог держава змушена була повернутися до проблем школи в цілому. Але започаткувавши реформи, державна влада переклала значні частини питань на Православну церкву, яка, як надто заполітизована, мету освітнього процесу трактувала відповідно до своєї ролі в суспільстві. Відповідно до формулювання мети здійснювались і перетворення у системі шкільної освіти.

Проблема ролі Православної церкви в культурно-освітніх процесах ХІХ ст. має доволі велику історіографію. У наукових працях В.Й. Борисенка [1], С.П. Стельмаха [2], С.О. Гладкого [3], В.Денисенка [4] та ін. Викладено

результати досліджень місця і значення Православної церкви в освітній сфері, висвітлюється державна політика щодо шкільної освіти, показана діяльність православного духовенства щодо організації шкільної мережі тощо. Чимало публікацій присвячено регіональним аспектам освітньої діяльності православного духовенства. У полі зору дослідників був і навчальний процес в церковних школах. Але організація навчального процесу в значній мірі залежала від основної освітньої мети. А дослідження цього аспекту ще не можна вважати завершеним.

Тому завданням автора даної статті було увиразнення процесу реформування системи початкової церковної освіти в ХІХ столітті з акцентуванням уваги на формулюванні основної освітньої мети.

Традиційно склалося так, що православне духовенство з усіх освітчених суспільних станів найтісніше спілкувалося з простим людом. Виконання функцій духовенства – церковнослужіння, проповідницька діяльність значною мірою залежала від рівня освіченості народу. Безбожність та забобонність більш притаманні неграмотним людям. Тому з метою полегшення виконання своїх обов'язків духовенство було зацікавлене і піклувалося поширенням освіти. Та у процесі одержавлення церкви освіта, як процес опанування певними знаннями, теж ідеологізувалась. Тому мотиваційні чинники православного духовенства до зросійщення церкви і тому були різними.

Як підкреслював відомий вчений В. Певницький, здавна, з часу утвердження християнства на українських землях. Церква була головним і єдиним провідником освіти в народні маси. Перші школи влаштовувались при храмах і були тісно пов'язані з Церквою. Служителі Церкви, - наголошував він, - були улюбленими учителями народу, і тільки духовний стан, що більше за інших був грамотним і світченим, один і міг давати освіту народу [5, с.3].

Зміст освіти церковних шкіл на початковому етапі їх утворення (у означених хронологічних межах нашого дослідження йдеться про першу половину ХІХ ст.) – це окремий сюжет, який, практично, досліджений у науковій літературі. У нововиявлених історичних джерелах підтверджується

загальна характеристика початкової церковної школи як такої, де панувала схоластика, механічне зазубрювання часто незрозумілих учнями текстів тощо. Маємо на увазі недавно опубліковані щоденники відомого громадського діяча, батька археолога та одного із засновників музейництва в Україні Петра Курінного, П.Ф. Курінного. Його шкільна наука розпочалася восени 1861 року і у своєму щоденнику він занотував про неї таке: «На початку наука давалася дуже тяжко. Ми вчилися слов'янській граматиці зі слов'янською вимовою літер і слів. Доводилось виучувати все напам'ять. Тбю, нью, тлю, тля, брж, држ і т.д. Доводилось умудрятись так цілими тижнями і вся наша школа голосно і так дружно, що чути було на вулиці, як викрикували усю цю мудрість. Справжній «клекіт», кажуть мужики... А далі все більше і більше: «склади», слово – титл, різні «кавики» і «ерки» з «дивовижними знаками» складали вже вищу мудрість. За три місяці ми вже сміялися з азбучників: «оу, буки, буряки, печена каша», «тью, нью, тою, тля, з'їли вовки попове теля, їжиця, дубець близиться» [6, с. 17].

Щодо появи початкових церковних шкіл, то у переважній більшості населених пунктів вони утворювались з волі церковного кекрівництва. Як підкреслював один з учасників реформи 1864 року П. Мілюков, «хто не знає, що відкриття шкіл відбувалось не добровільно, а за розпорядженням єпархіального начальства, і що в одній єпархії було навіть оголошено, що якщо місцеві священики негайно не відкривають шкіл чи не будуть навчати дітей, то начальство найме учителів за кошти місцевого притчу [7, с.375-376]. Які школи відкривались у такий спосіб , видно із заяви іншого експерта тієї ж реформи В. Куломзіна. Він зазначав, що спочатку народ у ці школи посилав дітей з радістю, але невдовзі отримав велике розчарування священики і церковнослужителі, замість навчання, іноді примушували дітей рубати дрова, возити воду і корм худобі, взагалі займатися хатньою роботою; навчання йшло в'яло, за дітьми не було ніякого нагляду; школи, за незначним виключенням, пустіли та зачинялись [7, с. 376]. Звичайно, що подібні широкі узагальнення суперечать

реальному стану справ, так як відомо чимало випадків сумлінної праці парафіяльних священиків.

Та все ж, в цілому, освіта на українських землях першої половини XIX ст. була не віддільною від церкви сферою духовної культури і майже повністю перебувала в межах релігійно-церковних впливів. Це проявлялося в тому, що державні заходи адміністративно і духовно підпорядковували освіту всіх рівнів православно - церковній владі; освіта існувала в державі переважно як релігійно-духовна освіта: ідейно домінуючим змістом програм наявних навчальних закладів були християнські ідеї та концепції; викладацькі функції освітніх закладів усіх рівнів виконувалися, здебільшого, православним кліром або ж чернецтвом. Основна маса училищ та шкіл була організована при церквах, монастирях і значною мірою фінансувалася парафіями та парафіянами [8, с.271]. Про увагу держави до початкової освіти у першій половині XIX ст. доводиться говорити досить стримано. Підтримуючи традицію єдності церкви та освіти, державна влада здійснювала деякі організаційні заходи. Одним з них було створення в жовтні 1817 р. Міністерства духовних справ і народної освіти, яке, однак, виявилось малоефективним. Упродовж першої половини XIX ст. увага держави до церкви лише декларувалася, так як насправді царська адміністрація усіяко намагалася перекласти налагодження ефективної системи освіти на церкву, духовенство, сільські та міські громади.

На хвилі реформ 60-х років XIX ст. започатковано зміни і в системі освіти. Обговорення реформи початкової школи у 1864 р. відбувалось так само як і обговорення статуту середніх навчальних закладів. Спеціальний комітет і Учбовий комітет при Св. Синоді розробили два абсолютно протилежні проекти організації початкової освіти. І один, і інший сходились на тому, що справа народної освіти є справа самого народу ... Обидва проекти не допускали і думки про введення початкових шкіл в державний бюджет, як були введені гімназії у 1804 р. та повітові училища в 1828 р. [7, с. 376]. Все ж відкриття початкових шкіл стало обов'язковим для сільських та міських громад, а в разі потреби, їм мала надаватись допомога щодо виплати платні учителю. Не

торкаючись питань створення нормативної бази освіти, демократизації та лібералізації системи освіти, що позитивно впливало на якість освітнього процесу, все ж наголосимо, що і в пореформений час організація початкової освіти стала обов'язком духовенства.

У другій половині ХІХ ст. з'явилися державно-синодальні акти, які реформували систему освіти, утверджували нові підходи і форми організації цієї справи у душі російської державної церковності. В 1864 році вийшло «Положення про початкові народні училища». У відповідності до програми цих училищ освіта в них мала бути «переважно церковно-релігійною» і включати читання, письмо, арифметику, Закон Божий, російську мову та російську історію, церковний спів. За мету вивчення Закону Божого ставилася «просвіта в своїй вірі» і моральне виховання. Грамоти школярі мали вчитися за Псалтирем церковно-слов'янського друку, а згодом – за Євангелієм цивільного друку [9, с. 391].

На сторінках церковної періодики відзначалося, що імператор покладав надію на духовенство, яке спонукалося до посилення просвітницької діяльності, що є виразом довіри уряду до нього [7, с.7]. Але метою освітньої діяльності мало стати не лише озброєння дітей певною сумою знань, а в більшій мірі відповідно ідейне спрямування. Наголошувалося, що діти парафіян мають бути предметом особливої турботи священика так як вони є для нього «самим податливим матеріалом», на який він найбільше може впливати [7, с.12]. Неодноразово підкреслювалось, що на парафіяльного священика покладаються великі надії як вищої духовної, так і державної влади у підвищенні моральних сил простого народу. При цьому вказувалось саме на початкову шкільну освіту, як на один із чинників, що може суттєво допомогти священику у досягненні головної мети в його служінні. Висловлювались переконання, що шляхом поширення грамотності серед народу легко буде сформувати правильне розуміння християнських обов'язків. Окрім того, наголошувалося, що тоді люди отримають корисні знання щодо підвищення ефективності їх праці. Тобто, правильною постановкою початкової народної

освіти передбачалося досягнути двох результатів: підвищення моральності простого люду та поліпшення його матеріального становища [10, с.143].

Так декларуючи необхідність поширення освіти серед народу, державно-церковна влада все ж пріоритетним вважала виховання вірнопідданих громадян. І головна мета, якій підпорядковувалась просвітницька діяльність священників- учителів офіційно була сформульована так: щоб в серцях і умах дітей школярів утвердити істинну віру і благочестя, повагу до Православної церкви та її настанов на самовіддану вірність царю і державі [11, с. 54]. Тобто не освіта як засвоєння наукових знань, а формування релігійного світогляду та відданість самодержавству визначали сутність освітнього процесу. Підтвердження цьому містять офіційні документи найвищого церковного керівництва.

У звіті Обер-Прокурора Св. Синоду за 1888-1889рр. відмічалось, що церковні школи прагнули в більшій чи меншій мірі досягти головної мети – утвердження серед народу православного вчення, віри та християнської моралі. Привчені до обов'язкового читання вранішніх перед читанням уроків і вечірніх молитов, учні церковнопарафіяльних шкіл зобов'язані обов'язково відвідувати храм Божий і у недільні та святкові дні. У хороших школах учителі збирали учнів за годину-другу до початку вечірнього богослужіння, готували їх до читання та співу в церкві, супроводжували, керували ними та слідкували за їх поведінкою. У багатьох школах старші учні, з благословення єпархіальних преосвящених, одягали в церкві стихарі і прислужували при богослужінні. При багатьох церковнопарафіяльних школах в недільні та святкові дні проводились поза богослужбові бесіди, які, до того ж, супроводжувались співом. Користь від них очевидна, але важливо і те, що багато людей не зловживали своїм вільним часом. У великих парафіях при церковнопарафіяльних школах відкривались ще й недільні школи для дорослих.

Таким чином, церковні школи ставали не тільки розсадником грамотності серед народу, а й центром виховання підростаючого покоління в дусі віри та церкви православної. Школи впливали і на дітей, і на їх батьків. У звіт Обер-

прокурора Св. Синоду потрапили слова спостерігача за школами 3-го округу Уманського повіту, який підкреслив, що «в той семне, где есть мальчик, учившийся в школе, уже нельзя вострелить таких членов, которые бы читали молитвы не правильно, а тем бодем искаженно» [12, с.358].

В офіційних звітах наголошувалось, що селяни люблять церковну школу і в першу чергу за те, що в ній діти навчаються читати часослов і псалтир, співати молитви, привчаються до відвідування храму Божого, засвоюють добрі звички тощо.

Підтримуючи школи, єпархіальні училищні ради забезпечували їх додатковою літературою для позакласного читання. Київська єпархіальна училищна рада в 1889 році розіслала у 115 шкіл спеціальні бібліотеки, кожна з яких складалася з 130 назв книг для позакласного читання. [12, с.361].

В наступні роки виховна мета церковної освіти все більше конкретизувалась. «Главная и самая важная забота законоучителей, заведующих школами и учителей состояла в том, чтобы пробудить, развить и утвердить в учащихся чувства любви к Богу, Св. Церкви, ея уставом и священнодействиями, чувства верноподданической преданости и любви к Царю и отечеству, любви к родителям, вежливое и почтительное обращение со старшими и кроткое, ревное – со сверстниками и младшими,» - підкреслювалось в офіційному документі [13, с.517]. Для досягнення цієї мети сам спосіб викладання головного предмета в школах – Закону Божого – мав характер релігійно-виховний. Законовчителі старались, щоб істини християнської віри сприймалися не лише розумом, а й серцем; священна історія викладалася в живих оповіданнях, з яких діти могли б винести моральні уроки: особливо законовчителі мали турбуватися, щоб в серцях учнів ясно і твердо закарбувалися фрагменти життя Ісуса Христа, як взірць праведного життя. При вивченні молитов мала звертатись увага на їх розуміння і малось на увазі таке налаштування дітей, щоб молитва стала потребою їх душі. В школах вводились молитви перед навчанням та по його завершенні.

Неослабна увага приділялась влаштуванню шкільних бібліотек. Станом на 1894-1895 н.р. Київська єпархія відносилась до трьох єпархій (ще Архангельська і Донська), на території яких усі церковні школи мали бібліотеки [14, с.387].

Для забезпечення церковних шкіл підручниками та посібниками ще у 1891 році Училищна рада при Св. Синоді сформувала книжковий склад, що передбачено здешевлення книг та цільову їх доставку у шкільні бібліотеки. У 1894 році з цією ж метою була створена спеціальна Видавнича Комісія, яка в перший рік свого існування безкоштовно розіслала в єпархіальні училищні ради 1607000 примірників навчальних книг на суму 192325 руб., а потім на вимогу училищних рад було розіслано ще 939949 примірників підручників загальною вартістю 131848 рублів. Окрім безплатних поповнень бібліотек училищні ради закупили ще 862854 примірники книг на суму 159356 рублів. У 1894 і 1895 роках Видавнича Комісія безплатно розіслала для шкільних бібліотек 64000 примірників книг під назвою «Приходская Библиотека» загальною вартістю 15610 рублів [14, с.388]

Та навчання дітей не вичерпувало завдань церковної освіти. Як підкреслювалось в офіційних документах, «церковно-приходская школа ставит себе задачей не только обучение детей, но и в особенности воспитание их побреди скудной хрестьянской среды и грубой обстановки: сообщение им добрых религиозных и нравственных начал и стремлений, добрых привычек, приучение их к порядку и опрятности, возбуждение в них умственного и нравственного интереса в соответствии с той жизнью и деятельностью, которая предстоит им. Главным средством для возвышения духа в детях полагается – церковное богослужение, с сознательным в нем участием и пение, воспитательное действие коего в особенности благотельно и простирается не только на детей, но чрез них на родителей их и на всю деревню. Чрез учеников благотворное влияние церковной школы распространяется и на взрослое население. Внимательным церковным стоянцем дети подают добрый пример

прежде всего членам своей семьи, а участие детей в церковном чтении радует родителей, привлекает их не разумному чтению». [15, с.239].

У 90-ті роки XIX ст. спостерігалось піднесення релігійно-церковної освітньої активності в Україні, яке зумовило збільшення кількості шкіл усіх типів. У 1890р. у дев'яти українських єпархіях діяло 9 семінарій та 30 духовних училищ. А про мережу початкової освіти можуть свідчити такі дані: за загальної по імперії кількості учнів церковнопарафіяльних шкіл, що припадали на 1 тис. жителів православного віросповідання, - 7,5 учня, у Київській, Подільській, Волинській єпархіях цей показник був відповідно 25,0», 22,9 та 16,0 учнів. На кінець століття церковнопарафіяльні школи, що становили близько 80% усіх початкових шкіл, кількісно значно перевищували школи Міністерства народної освіти. Магістральним завданням шкіл у парафіях залишалось утвердження в народі православного вчення, християнської моралі, а уже потім – ознайомлення з початковими знаннями. Хоч релігійні цілі були домінуючими, все ж тягар їх утримання духовенство прагнуло перекласти на селян.

Джерела та література

1. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х рр. XIX ст. / В.Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155с.
2. Стельмах С.П. Політика самодержавця в області народного образования на Украине в 60-е – 90-е гг. XIX в.: Автореф. дис... канд. истор. наук: 07.00.02 / Киевский Госунивер. им. Т.Г. Шевченко. – К., 1991. – 19с.
3. Гладкий С.О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX ст. / С.О. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 50с.
4. Денисенко В. Проблеми релігійної освіти в Україні (за матеріалами релігійної періодици XIX ст. / В. Денисенко // Українознавство. – К., 2007. - №4. – С. 156-160.
5. Певницкий В. Отношение приходского духовенства к делу народного образования / В. Певницкий // Церковно-приходская школа. – 1891. – Кн. 1. – С. 3-15.
6. Умань та уманчани очима П.Ф. Курінного (з особистих щоденників за 1898-1917рр.) / За ред. Ю.В. Торгала, Л.Д. Гарбузової. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. – 344с.

7. Миллюков П. Очерки по истории русской культуры. Часть II. Церковь и школа (вера, творчество, образование) / П. Миллюков. – С. – Петербург, 1905. – 402 с.
8. Історія релігій в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Український центр духовної культури, 1996-1999. Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова, 1999. – 560 с.
9. Программа обучения в церковно-приходских школах Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. - №12. – С. 391-394.
10. Л.Ш. Учитель начальной народной школы как сотрудник священника по благоустроению приходской жизни / Руководство для сельских пастырей. – 1888. - №21. – С. 142-150.
11. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Свят. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1901 г. – СПб.: Синодальная тип., 1905. – 337 с.
12. Всеподданейший отчет Обер-прокурора... за 1888-1889 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1891. – 474 с.
13. Всеподданейший отчет Обер-прокурора... за 1892-1893 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1895. – 601 с.
14. Всеподданейший отчет Обер-прокурора... за 1894-1895 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1898. – 427 с.
15. Всеподданейший отчет Обер-прокурора... за 1896-1897 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1899. – 279 с.